

Virtual məkanda iqtisadi reallığın təzahürləri

Bəşər tarixində informasiyanın (sözün) insan həyatında rolu həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Onun mənəvi-etik aspektləri barədə əsrləri keçib gələn çox dəyərli fikirlər mövcuddur. İnformasiyanın inkişafın strateji resursuna çevrilməsi son yarım əsrdə iqtisadi fəaliyyətdə onun rolunu davamlı olaraq artırır. Müasir, yəni informasiya cəmiyyətinin təşəkkülü dövründə isə sözün iqtisadi dəyəri və onun qiymətləndirilməsi məsələləri daha da aktuallaşmışdır. Əslində rəqəmsal mühitdə münasibətlərin inkişafı şəraitində, məhz informasiya ehtiyatlarının və axınlarının iqtisadi səciyyəsi bu mühitdə baş verən fəaliyyətin parametrlərinə həlledici dərəcədə təsir göstərir.

Rəqəmsal mühitin səciyyələndirilməsi üçün zəruri olan iqtisadi anlayışlar formalaşma mərhələsindədir. Bu formalaşmanın sürəti rəqəmsal iqtisadiyyatın yüksək dinamizmə malik təşəkkülü və inkişafı proseslərini, bir çox hallarda nəinki qabaqlamağa, hətta müşayiət etməyə belə imkan vermir. Səbəb kimi əlbəttə, ilk növbədə innovasiyalı inkişaf mühitinin şərtləndirdiyi sərt rəqabət mübarizəsinin diqqət etdiyi şərtlər qeyd olunmalıdır. Dəyər yaradılması zəncirini və ənanəvi strukturları sürətlə dəyişdirən bu mübarizə bazar iştirakçıları arasında münasibətlərdə köklü dəyişiklikləri şərtləndirir. Haqqında danışılan dəyişikliklərin əsasında, ilk növbədə şəbəkədə qarşılıqlı fəaliyyətin üstünlüklərindən yararlanmaq üçün göstərilən davamlı cəhdlər durur. Həmin cəhdlərin beynəlxalq hüququn və milli qanunvericiliyin tələblərinə cavab verib-verməməsinin daim müzakirə obyektinə çevrilməsinin şahidi oluruq.

Reallığın virtual məkanda təzahürlərinin ciddi elmi araşdırılması və ümumləşdirilməsində qarşıya çıxan problemlərdən biri meydana çıxan təzahürlərin reallığı necə səciyyələndirilməsidir. Maddi reallığın obyektlərinə münasibətdə analogi davranış nümayiş etdirən virtual məkan obyektlərinin fəaliyyətinin səciyyələndirilməsi üçün təzahürlərlə kifayətlənmək arzu edilən olmasa da, rast gəlinən haldir. Oduq ki, ilk növbədə rəqəmsal iqtisadiyyatın real iqtisadiyyatdan artıq cizgiləri görünən fərqli xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilməlidir. Həmin xüsusiyyətlərə, ilk növbədə virtualıq, telekommunikasiya şəbəkəsində və kompüterdən birbaşa asılılıq, istehsalçı və istehlakçıların bilavasitə qarşılıqlı fəaliyyəti (iqtisadi məqsəduyğunluqdan çıxış edərək, vasitəçilərin ixtisar olunmasına yönəlik, heç də həmişə əsaslandırılmamış fəaliyyət xətti), orta statistik istehlakçıdan konkret müştəriyə keçid, artımın yüksək tempi, virtual məhsullar və elektron pullar aid edilməlidir.

Rəqəmsallaşmanı müşayiət edən proseslərlə bağlı dünyanın nüfuzlu tədqiqatçıların narahatlığını əsaslı sayan akademik Ziyad Səmədzadə hesab edir ki, “rəqəmsal iqtisadiyyat obyektiv bir prosesdir, amma onun inkişafı nəticəsində meydana çıxacaq bir sıra problemlərin milli iqtisadiyyata təsirinin real qiymətləndirilməsinə ehtiyac vardır”.

Rəqəmsal mühitdə iqtisadi münasibətlərin zəruri səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün onlara münasibətin kompleksliyi təmin edilməlidir. Bu zaman aşağıdakı istiqamətlərdə zəruri səviyyənin əldə edilməsi tələb olunur: normativ tənzimləmə;

infrastruktur; iqtisadiyyatın inkişafı şəraitində, məhz informasiya ehtiyatlarının və axınlarının iqtisadi səciyyəsi bu mühitdə baş verən fəaliyyətin parametrlərinə həlledici dərəcədə təsir göstərir. Rəqəmsal mühitin səciyyələndirilməsi üçün zəruri olan iqtisadi anlayışlar formalaşma mərhələsindədir. Bu formalaşmanın sürəti rəqəmsal iqtisadiyyatın yüksək dinamizmə malik təşəkkülü və inkişafı proseslərini, bir çox hallarda nəinki qabaqlamağa, hətta müşayiət etməyə belə imkan vermir. Səbəb kimi əlbəttə, ilk növbədə innovasiyalı inkişaf mühitinin şərtləndirdiyi sərt rəqabət mübarizəsinin diqqət etdiyi şərtlər qeyd olunmalıdır. Dəyər yaradılması zəncirini və ənanəvi strukturları sürətlə dəyişdirən bu mübarizə bazar iştirakçıları arasında münasibətlərdə köklü dəyişiklikləri şərtləndirir. Haqqında danışılan dəyişikliklərin əsasında, ilk növbədə şəbəkədə qarşılıqlı fəaliyyətin üstünlüklərindən yararlanmaq üçün göstərilən davamlı cəhdlər durur. Həmin cəhdlərin beynəlxalq hüququn və milli qanunvericiliyin tələblərinə cavab verib-verməməsinin daim müzakirə obyektinə çevrilməsinin şahidi oluruq.

Reallığın virtual məkanda təzahürlərinin ciddi elmi araşdırılması və ümumləşdirilməsində qarşıya çıxan problemlərdən biri meydana çıxan təzahürlərin reallığı necə səciyyələndirilməsidir. Maddi reallığın obyektlərinə münasibətdə analogi davranış nümayiş etdirən virtual məkan obyektlərinin fəaliyyətinin səciyyələndirilməsi üçün təzahürlərlə kifayətlənmək arzu edilən olmasa da, rast gəlinən haldir. Oduq ki, ilk növbədə rəqəmsal iqtisadiyyatın real iqtisadiyyatdan artıq cizgiləri görünən fərqli xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilməlidir. Həmin xüsusiyyətlərə, ilk növbədə virtualıq, telekommunikasiya şəbəkəsində və kompüterdən birbaşa asılılıq, istehsalçı və istehlakçıların bilavasitə qarşılıqlı fəaliyyəti (iqtisadi məqsəduyğunluqdan çıxış edərək, vasitəçilərin ixtisar olunmasına yönəlik, heç də həmişə əsaslandırılmamış fəaliyyət xətti), orta statistik istehlakçıdan konkret müştəriyə keçid, artımın yüksək tempi, virtual məhsullar və elektron pullar aid edilməlidir.

Rəqəmsallaşmanı müşayiət edən proseslərlə bağlı dünyanın nüfuzlu tədqiqatçıların narahatlığını əsaslı sayan akademik Ziyad Səmədzadə hesab edir ki, “rəqəmsal iqtisadiyyat obyektiv bir prosesdir, amma onun inkişafı nəticəsində meydana çıxacaq bir sıra problemlərin milli iqtisadiyyata təsirinin real qiymətləndirilməsinə ehtiyac vardır”.

zımləmə; informasiya infrastruktur; iqtisadiyyatın inkişafı şəraitində, məhz informasiya ehtiyatlarının və axınlarının iqtisadi səciyyəsi bu mühitdə baş verən fəaliyyətin parametrlərinə həlledici dərəcədə təsir göstərir. Rəqəmsal mühitin səciyyələndirilməsi üçün zəruri olan iqtisadi anlayışlar formalaşma mərhələsindədir. Bu formalaşmanın sürəti rəqəmsal iqtisadiyyatın yüksək dinamizmə malik təşəkkülü və inkişafı proseslərini, bir çox hallarda nəinki qabaqlamağa, hətta müşayiət etməyə belə imkan vermir. Səbəb kimi əlbəttə, ilk növbədə innovasiyalı inkişaf mühitinin şərtləndirdiyi sərt rəqabət mübarizəsinin diqqət etdiyi şərtlər qeyd olunmalıdır. Dəyər yaradılması zəncirini və ənanəvi strukturları sürətlə dəyişdirən bu mübarizə bazar iştirakçıları arasında münasibətlərdə köklü dəyişiklikləri şərtləndirir. Haqqında danışılan dəyişikliklərin əsasında, ilk növbədə şəbəkədə qarşılıqlı fəaliyyətin üstünlüklərindən yararlanmaq üçün göstərilən davamlı cəhdlər durur. Həmin cəhdlərin beynəlxalq hüququn və milli qanunvericiliyin tələblərinə cavab verib-verməməsinin daim müzakirə obyektinə çevrilməsinin şahidi oluruq.

İnformasiya cəmiyyətinin müsbət və mənfi cəhətləri

İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı həm ölkə, həm də dünya miqyasında bir hərəkətdir. Onun həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri olacaqdır. Hələlik informasiya cəmiyyətinin görünən cizgiləri içərisində mənfi cəhətlər daha tez üzə çıxır. Müsbət cəhətlərə gəldikdə isə, gözlənməklər ki, onların xeyli hissəsi dayanıqlı inkişaf baxımından qiymətləndiriləndə reallaşacaq və bu, yaqın ki, çox uzaq gələcəyin işi deyildir. Əlbəttə, informasiya cəmiyyəti dayanıqlı inkişafı həm təhdid edər, həm də ona rəvac verər bilər. Dayanıqlı inkişaf deyəndə, ən ümumi halda gələcək üçün problem yaratmayan inkişaf nəzərdə tutulmalıdır. Dayanıqlı inkişaf gələcəyin ehtiyatına toxunmadan cari tələbləri davamlı olaraq ödəyər bilən inkişafdır. İnformasiya cəmiyyəti ilkin yanaşmada mahiyyət etibarilə daha az təbii resurs götürməyi nəzərdə tutur. Belə ki, bu cəmiyyətdə əsas resurs istehlak (istifadə) edildikcə tükənməyən

informasiyanın özü hesab edilir. İnformasiya cəmiyyətinin gözlənilən müsbət cəhətləri heç də az deyildir. İlk növbədə onu qeyd edək ki, informasiya cəmiyyətinin imkanları milli çərçivə ilə məhdudlaşmır. Yəni, böyük dövlətin milli dəyərlərinə öz iqtisadiyyatı çərçivəsinə qoyduğu vəsaitdən digər dövlətlərə də transferlər ola bilər. Baxmayaraq ki, indi inkişaf etmiş ölkələrdə həmin vəsaitin informasiya cəmiyyətində yaratdığı nəticələrin digər dövlətlərə axmaması üçün texnoloji layihələr icra olunur. Bu isə məlum olduğu kimi, informasiya cəmiyyətinin təhdidlərindən biri kibercinayətkarlıqdır. Yarım əsr bundan əvvəlki cinayətkarlıqla indiki cinayətkarlıq arasında fərq çox böyükdür. Xüsusilə söhbət iqtisadi cinayətkarlıqdan və terrorçuluqdan gedirsə. Hazırda nə regional münasibətə, nə terrorçuluq çox böyük iqtisadi baza olmadan mümkün deyil. Qismən belə vəziyyət qlobal informasiya şəbəkələrinin insanların şəxsi məkanını daraltması üzrə tədbirlərinə arqument kimi istifadə olunur. Yəni, terrorçuluqla mübarizə adı altında insanların şəxsi yazışmalarını nəzarət altına almaq üçün tədbirlər (hələ ki, ABŞ təcrübəsi məlumdur) görülür. İnsanın şəxsi məkanını daraltmaq, onu bəşər tarixində görünməmiş dərəcədə idarə etmək olar. Bu, zənnimizcə, nisbətən kiçik dövlətlər üçün daha ciddi təhdiddir.

İnformasiya cəmiyyətinin əsas problemlərindən biri informasiyanın asimmetriyasıdır. İnformasiyanın asimmetriyası konkret halda informasiyanın hamıya eyni vaxtda, eyni miqdarda, eyni mənada verilməməsi, yaxud hamının onu eyni aspektdə qəbul edə bilməməsi kimi başa düşülür. Məsələn, informasiya cəmiyyətində virtual bazarda qarşılaşan tələb və təklif agentləri bir-birinə həqiqi deyil, yalnız özlərinə sərfəli olan informasiyanı mübadilə edir. Alıcı deyər bilər ki, bu mal başqa yerdə daha ucuzdur. Satıcı isə maliyyə dəyərinə satdığını deyər bilər. O maqama qədər həqiqətdən uzaq informasiya mübadiləsi olacaqdır ki, tərəfləri qane edər, lakin heç də həqiqi olmayan variant tapılsın. Əlbəttə, belə vəziyyətdə satılan mala sərf edilmiş ictimai zəruri əməyin miqdarına əsaslanma ehtimalı azalır. Rəqabət mübarizəsində iqtisadi səmərəliliyin öz yerini innovativ çevikliyə və manevr qabiliyyətinə verdiyi informasiya cəmiyyəti üçün bu təəssüf ki, adı hala çevrilir. Məsələn ondadır ki, informasiya cəmiyyətinin gözləntilərindən biri rəqəmsal mühitin imkanları hesabına informasiyanın asimmetriyasının azaldılmasıdır.

Elektron kommersiya və elektron ödənişlər mühiti

İnformasiyanın asimmetriyasının elektron kommersiya və elektron ticarətdə meydana çıxan təzahürlərinin ötən əsrin sonuncu onilliyində baş vermiş dot com böhranı səbəbindən investorlar tərəfindən ehtiyatla qiymətləndirildiyini qeyd etməliyik. Deyilən elektron ticarətə də aiddir. Elektron kommersiyaya başlamağın, xüsusilə ilk addımları atan şirkətlərin çətinlikləri də bu fəaliyyətin əhatə dairəsinə təsirsiz qalmır. Əlbəttə, kommersiyanın bu növündən imtina etməyin çıxış yolu olmadığı diskussiya obyektidir. Bu baxımdan müvafiq mənbələrdə elektron kommersiya fəaliyyətinə başlayan şirkətlərin iqtisadi

məqsəduyğunluqla şərtlənən davranışının şərhinin bu və ya digər aspektinə rast gəlmək olur.

Elektron kommersiyada, o cümlədən elektron ticarətdə rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi qeyri-müəyyənliyi və informasiyanın asimmetriyasını azaltmaq üçün əlavə imkanlar yaradır. Həmin imkanların reallaşdırılması, ilk növbədə transaksiya xərclərinin aşağı düşməsinə ifadə olunur. Bu halda əsas səbəblər qismində müqavilə intizamına sözsüz əməl edilməsi və qanunvericiliyə uyğun olmayan davranışların minimumlaşdırılması üçün ən təsirli tədbirlərin görülməsidir. Hər iki halda, rəqəmsal mühitin təqdim etdiyi yeni texnoloji imkanlar mühüm rola malikdir. İnformasiyanın asimmetriyasının elektron ticarət mühitində təzahürlərinə nəzər salanda, ilk növbədə onu qeyd edək ki, elektron kommersiyaya aid olan bu fəaliyyət elektron pullarla, elektron marketing, elektron bankçılıq, habelə elektron sığorta xidməti ilə birgə baş verirsə, daha çox etimad qazanır. Məsələn ondadır ki, elektron ticarətdə malın yeridilişi alıcını təkcə malın keyfiyyəti ilə deyil, həm də malın nadir olduğunu göstərən əlavə məlumatlarla yanaşı, məişətin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Rəqəmsal mühitin bu potensialının reallaşması üçün zəruri infrastruktur ən geniş arealı əhatə edir. Maliyyə infrastrukturunun elementi kimi elektron ödənişlər sisteminin səmərəli işləməsi üçün maliyyə və informasiya axınları vəhdət təşkil etməlidir. Bu sistem standartlara uyğunluq, unifikasiyalıq, qanunvericilik çərçivəsində şəffafıq, elektron ödənişlər xidməti bazarının tam əhatə olunması kimi tələblərə cavab verilməlidir. Əsas vəzifəsi razılaşdırılmış ödəniş alətlərindən istifadə etməklə resursların satın alınmasında bağlanmış müqavilələrdə uyğun öhdəliklərin yerinə yetirilməsidir. Həmin öhdəliklərin yerinə yetirilməsi baxımından elektron ödənişlər sisteminin üstünlükləri kredit təşkilatlarının sistem əmələ gətməsində, daha çoxsaylı ödəniş xidmətləri subyektləri və obyektlərinin qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətini təmin edilməsində, operativliyin və keyfiyyətin artmasında ifadə olunur. Əlbəttə elektron ödəniş subyektləri və obyektlərinin sayı artdıqca, bilavasitə icraçıların (operatorların) sayı bir qədər artır, müvafiq seqmentdə məşğulluğun strukturunda dəyişiklik baş verir.

Elektron ödəniş sisteminin rəqəmsal texnologiyaların digər imkanları ilə birgə fəaliyyəti yuxarıda adıçəkilən funksiyaların icra mühitini yaxşılaşdırır. Deyək ki, mobil ödənişlər biometrik texnologiyaların maliyyə sektoruna nüfuz etməsinin mühüm istiqamətinə, smartfonlar isə multibiometrik qurğulara çevrilir. Ödənişləri həyata keçirən subyektlərin biometrik verilənlərinin məsafədən müəyyən edilə bilməsi yeni imkanlardan xəbər verir.

Elektron ödəniş sisteminin rəqəmsal texnologiyaların digər imkanları ilə birgə fəaliyyəti yuxarıda adıçəkilən funksiyaların icra mühitini yaxşılaşdırır. Deyək ki, mobil ödənişlər biometrik texnologiyaların maliyyə sektoruna nüfuz etməsinin mühüm istiqamətinə, smartfonlar isə multibiometrik qurğulara çevrilir. Ödənişləri həyata keçirən subyektlərin biometrik verilənlərinin məsafədən müəyyən edilə bilməsi yeni imkanlardan xəbər verir.

Rəsul Balayev,
iqtisad üzrə elmlər doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin (UNEC)

“Rəqəmsal texnologiyalar və tətbiqi informatika” kafedrasının professoru